

**Петър КЪРДЖИЛОВ**

Българска академия на науките

София, България

kardjilov@yahoo.com

**ТЪРНОВСКИТЕ КИНОПАНОРАМИ,  
ЗАСНЕТИ ПРЕЗ 1904 И 1905 –  
ВСРЕД ПЪРВИТЕ ФИЛМИ, ОСЪЩЕСТВЯВАНИ  
НЯКОГА В БЪЛГАРИЯ**

**Peter KARDJILOV**

Bulgarian Academy of Science

Sofia, Bulgaria

kardjilov@yahoo.com

**THE TARNOVO PANORAMAS SHOT  
IN 1904 AND 1905 –  
AMONG THE FIRST FILMS EVER MADE  
IN BULGARIA**

*In 1904, the English cinematographer Charles Rider Noble visited Bulgaria, where he shot 21 short chronicle-documentary films (lasting from 1 to 4 minutes). They were not preserved to present days, but their annotations have survived in the catalogues of the Charles Urban Trading Company (London), the company, which sent Noble in Bulgaria. They also describe the view "Railroad Panorama of the Pass of Tirnovo". In 1905 the city was re-photographed – this time by the Scotsman John Mackenzie. From his footage and those of Noble, the American producer Charles Urban created (with the help of editing) the substantive film "Tirnova: The Ancient Capital of Bulgaria", which successfully travelled the world...*

**Keywords:** *history of early cinema, cinematograph, bioscope, Charles Urban, Charles Rider Noble, John Mackenzie, Veliko Tarnovo*

През лятото на 1903 избухва Илинденското въстание, което привлича вниманието на световната общественост. В България „нахлуват“ десетки чуждестранни кореспонденти. Сред тях британците са не само най-многобройни, но и най-добре технически екипирани – с фотоапарати, телеобективи, кинока-

мери, биоскопи. Един от тях е английският кинооператор Чарлс Райдър Нобъл (1854 – 1914), изпроводен да отрази метежа от американския производител на филми Чарлс Ърбан (1867 – 1942), основал по това време в Лондон собствена продуцентска фирма – „Чарлс Ърбан Трейдинг Къмпани“ (ЧЪТК). Нобъл обаче пристига у нас през октомври, когато въстанието вече е потушено. Въпреки закъснението операторът успява да реконструира (инсценира) мигове от епопеята – с помощта на чети, които среща край Рилския манастир и Кюстендил. Със своя снимачен апарат – марка „Биоскоп“, патентована от Чарлс Ърбан, пришълецът филмира неволята на хиляди бежанци и откриването на XIII обикновено народно събрание на 2 ноември 1903<sup>1</sup>, осъществява кинокадри с участието на Българската армия и няколко етнографски епизода...

### **1904: Маршрутът на Чарлс Райдър Нобъл**

В началото на 1904 Чарлс Нобъл отново посещава България. В София той прожектира заснетите от него предишната година 17 „кинематограми“ – така печатът нарича кратките му филмчета (с времетраене от 1 до 4 минути). След това решава да ги покаже „и из провинциялните градове“ – намерение, огласено от столичния в. „Дневник“ още на 14 февруари<sup>2</sup>. Точно след един месец същият всекидневник съобщава: „Добре познатия на столичната публика г. Чарлс Нобл е заминал днес [13 март] за провинцията, да даде своите чудесни кинематографически представления. Той ще посети: Вратца, Плевен, през Сомовит – Видин, Лом, Оряхово, Свищов, Силистра, Русе, **Търново**, Разград, Шумен, Варна, Бургаз и по южната линия всички градове край железницата“<sup>3</sup>. Речено-сторено...

#### **Г-н Нобъл в провинцията.**

Добрѣ познатия на столичната публика г. Чарлс Нобъл е заминал днес за провинцията, да даде своитѣ чудесни кинематографически прѣдставления. Той ще посѣти: Вратца, Плевен, прѣз Сомовит – Видин, Лом, Орѣхово, Свищов, Силистра, Русе, Търново, Разград, Шумен, Варна, Бургаз и по южната линия всички градове край желѣзницата.

*Маршрутът на предстоящата обиколка на Чарлс Нобъл из страната, обявен от софийския в. „Дневник“ на 14 март 1904*

<sup>1</sup> Всички дати на събития, станали в България (а и на Балканския полуостров), са посочени според актуалния в страната календар – Юлианския (т.н. стар стил), действал до 31 март 1916; докато датите, свързани с живота във Великобритания (включително и тези на тамошните периодични издания), са според Григорианския календар (т.н. нов стил). Разликата между двата календара през XIX век е 12 дни, а през XX – 13.

<sup>2</sup> Кинематограми. – Дневник, г. III, № 612, 14.II.1904, с. 3.

<sup>3</sup> Г-н Нобл в провинцията. – Дневник, г. III, № 641, 14.III.1904, с. 2.

На 17 юни 1904 Чарлс Райдър Нобъл се появява в Пловдив, известявайки за това жителите на града пет дни по-рано посредством съобщение във в. „Пловдив“. То не само охарактеризира госта като „представителя на английската илюстрация „Бляк Хуайт“ („Black and White“), „военен кореспондент на в. „Дейли Кроникл“, „бивш доброволец в Македонските чети“, „предан труженник на Македонското дело“ и „искрен приятел на Българския народ“, но и подчертава, че британецът „ще даде представление на оживлени картини с кинематограф какъвто града ни не е виждал“. Седмичникът припомня и досегашния маршрут на пътуващия кинаджия: „Цели три месеца вече минават откак г. Нобъл е в обиколка низ България; посетил е и е представлявал в градовете: София, Вратца, Плевен, Видин, Лом, Свищов, Руссе, **В.-Търново**, Г. Оряховица, Шумен, Разград, Варна, Бургас, Ямбол, Сливен, Стара-Загора и Казанлък. На всякъде е бил посрещнат симпатично и представленията му съ имали бляскав успех“<sup>4</sup>. Същото издание споменава нещо изключително важно за разглежданата тема – че освен прожекционен апарат Чарлс Нобъл е носел със себе си и снимачна камера. „Учим ся – уверяват няколко реда във в. „Пловдив“, озаглавени „Съединението кинематографирано“, – че г-н Нобъл имал голямо желание, като дойде в Пловдив, да възпроизведе пред своя кинематографически апарат свалянieto на Генерал-Губернатора на Источна Румелия и прогласяването на съединението. За тази цел съзаклятниците ще бъдат поканени да ся явят в Пловдив с тогавашните си облекла“<sup>5</sup>.

Г-н Нобъл и неговия кинематограф. — На 15-я юни града ни ще бъде посетен отъ представителя на английската илюстрация „Бляк Хуайт“ г-н Чарлс Райдър Нобъл, който същевременно е военен кореспондент на в. „Дейли Кроникл“ и бивш доброволец въ Македонските чети. По тоя случай, г. Нобъл ще даде представление на оживлени картини съ кинематограф какъвто града ни не е виждал. Представяванитъ картини ся свалени и много от тях снимани отъ сами г-н Нобъл. Между четитъ той е бил съ свои апаратъ за снимане кинематографически картини и за това ще има случай да види съчени из живота и истиничността, възманичеството, въ чьто, на поземля, въ проситрелъ, горелни бомби и пр. и пр., а между най-интереснитъ е и това, че миналата събота г. Нобъл е получил по пощата оригинална лента отъ театра въ японско-руската война и ще въ представи на Пловдивчани.

Цели три месеца вече минават, откак г. Нобъл е въ обиколка низ България; посетил е и е представлявал въ градовете: София, Вратца, Плевен, Видин, Лом, Свищов, Руссе, В.-Търново, Г. Оряховица, Шумен, Разград, Варна, Бургас, Ямбол, Сливен, Стара Загора и Казанлък. На всякъде е бил посрещанъ симпатично и представяванитъ му съ имали бляскавъ успех.

Заслужа това така да е, защото г. Нобъл е преданъ труженникъ на Македонското дело и искренъ приятелъ на Българския народ.

Като съобщаваме за неговото доходяване, падаваме ся че всички тукъ е вълно съчувствие ще посрещнатъ г-н Нобла и го насърчатъ въ работата му.

*Осъщественият от Нобъл маршрут,  
огласен от в. „Пловдив“ на 12 юни 1904*

<sup>4</sup> Г-н Нобл и неговия кинематограф. – Пловдив (Пловдив), г. XIX, № 1250, 12.VI.1904, с. 2.

<sup>5</sup> Съединението кинематографирано. – Пловдив, г. XIX, № 1250, 12.VI.1904, с. 2.

И така, оказва се (според свидетелствата на българския периодичен печат), че по време на пребиваването си у нас през 1904 Чарлс Райдър Нобъл (също както и през 1903) е притежавал кинокамера, с която не само възнамерява да осъществи инсценирана хроника в Пловдив, но и заснема няколко военни репортажа около София (в периода 20 юли – 1 август)<sup>6</sup>. Оказва се също, че по време на пребиваването си у нас през 1904 той е посетил град Велико Търново – в отрязъка от 2 април (когато отплава с параход от Видин за Лом<sup>7</sup>) до 17 юни, когато пристига в Пловдив. В старопрестолния град той най-вероятно е осъществил киносеанси – така както е „представлявал” (изнасял представления с прожекционен апарат) из цяла България (със сигурност прави това във Враца<sup>8</sup> и Видин<sup>9</sup>). Но дали е снимал с апарата си в Търново?

### 1905: Каталогът на „Чарлс Ърбан Трейдинг Къмпани“

В първите дни на август 1904 Чарлс Нобъл си тръгва от България, за да не се завърне никога повече в нея. Точно след половин година, през февруари 1905, в Лондон излиза от печат поредният рекламно-търговски каталог на Ърбановата компания, анонсиран като „Преработен опис на първокласни, оригинални и с осигурени авторски права биоскопични филми”, ала известен сред изследователите на историята на ранното кино под наименованието „The Charles Urban Trading Co., Ltd. Catalogue, February 1905”<sup>10</sup>. Върху осем от неговите страници (158 – 165) биват представени (с каталожен номер, заглавие, анотация и дължина във футове) цели 38 филма, обединени в самостоятелен тематично-регионален раздел, озаглавен „България и Македония“. За да няма недоразумения относно авторството им, още в първия ред е посочено недвусмислено, че всички те са заснети от Чарлс Нобъл – “Photographs by C. Rider Noble”. Седемнадесет (17) от заглавията са на „кинематограмите“, осъществени у нас през 1903 и включени в предишния фирмен каталог<sup>11</sup>.

---

<sup>6</sup> Англ. асистенти на военната прогулка. – Вечерна поща, г. V, № 1076, 24.VII.1904, с. 3; Поездка на столичната полиция. – Вечерна поща, г. V, № 1085, 2.VIII.1904, с. 3.

<sup>7</sup> **Report.** Гостуването на Чарлса Нобл в Видин. – Дневник, г. III, № 659, 3.IV.1904, с. 2.

<sup>8</sup> Из провинцията. Концерт в полза на ранените руски войници. – Сказка. – Кинематограф. Враца, 15 март 1904 г. – Дневник, г. III, № 644, 17.III.1904, с. 2.

<sup>9</sup> **Report.** Юнашка среща. – Кинематографически представл. – Землетресение. Коресп. на в. „Дневник”. Видин, 29 март 1904 г. – Дневник, г. III, № 655, 30.III.1904, с. 3; **Report.** Гостуването на Чарлса Нобл в Видин. – Дневник, г. III, № 659, 3.IV.1904, с. 2.

<sup>10</sup> Revised List of High-class Original Copyrighted Bioscope Films. The Charles Urban Trading Co., Ltd. Catalogue. London, February 1905.

<sup>11</sup> List of the Latest Urban Film Subjects. Forming Supplement № 1 to our General Catalogue Issue of November, 1903. London, The Charles Urban Trading Co., Ltd., 1904.



Продуцентът Чарлс Ърбан (1867 – 1942)  
и кинооператорът Чарлс Райдър Нобъл (1854 – 1914)

Втората половина на раздела „България и Македония“ (с. 162 – 165) предлага сведения за останалите 21 хроникално-документални филма, номерирани от № 1358 до № 1369 (12 броя) и от № 1440 до № 1448 (9 броя). Нито едно от техните заглавия, за разлика от тези на 17-те им предшественика, не бива споменато до този момент (февруари 1905) в британската преса! Тъкмо този информационен мрак, обгръщащ плътно въпросните 21 кинохроника, ги прави още по-загадъчни. Като се има предвид, че нито един от 38-те филма не е оцелял до наши дни, няма да бъде пресилено, ако се каже, че данните, които новият каталог на продуцента Ърбан огласява, са безценни. Според този източник се оказва, че през 1904 Чарлс Нобъл е смогнал да „биоскопира“ своите 21 филма не във всички посетени от него български градове, които са поне 17 на брой, а само в 7 от тях (и то предимно в околностите им): София, Русе, Стара Загора, Казанлък, Бургас, Шумен и Велико Търново. Свидетелство за това, че престолнината на Второто българско царство е част от тази „великолепна седморка“, предлагат 6 реда (толкова са в оригинала), гласящи: „**1358. ЖЕЛЕЗОПЪТНА ПАНОРАМА НА ТЪРНОВСКИЯ ПРОЛОМ [RAILROAD PANORAMA OF THE PASS OF TIRNOVO]**. Тези снимки разкриват колко красива е в действителност живописната Търновска долина, [проследявайки] пътя, водещ към древната и историческата столица на България, построена всъщност във формата на конска подкова върху планинския склон, чиито разположени терасовидно къщи се издигат на стотици футове над речното корито. **200 фута**“<sup>12</sup>.

<sup>12</sup> Revised List of High-class Original Copyrighted Bioscope Films. The Charles Urban Trading Co., Ltd. Catalogue. London, February 1905, p. 162.





Две от страниците на раздела „България и Македония“ в каталога на ЧБТК от февруари 1905

Тези кадри, разкриващи хубостите на Търновската долина, са осъществени от движещ се влак. Това е напълно възможно – железопътната линия Русе – Търново функционира от 1900. Допускам, че Чарлс Нобъл е дошъл от север, поради факта че и в двете съобщения – маркираши, първото – предстоящия, а второто – вече осъществения от него през пролетта на 1904 маршрут, топонимът Русе бива последван от наименованието Търново. Ето защо е логично да се предположи, че след като си е свършил работата в околностите на Русе, англичанинът се е упътил към географския център на България, прекосил е по ширина Дунавската равнина и е навлязъл в криволичето и живописно дефиле на река Янтра. Операторът очевидно не е останал равнодушен към смайващата гледка, извадил е своята кинокамера и навярно през прозореца на вагона е заснел няколко панорамни кадъра. Впоследствие те са били слепени (монтирани) в едно цяло, образувайки изгледа „Железопътна панорама на Търновския пролом“ (№ 1358), впечатляващ както със своята дължина от 60 метра (3 мин. и 20 сек.), така и със своето съдържание.



*Железопътна панорама  
на Търновския пролом*

### Призрачна езда

Благодарение на този епизод Чарлс Райдър Нобъл става първият кинооператор, запечатал уникалния облик на Търново. Той е и кинематографистът, осъществил (най-рано по българските земи) кино снимки (панорамни) от движещо се превозно средство (в случая – влак), прилагайки хитроумния професионален похват, известен като травелинг, фарт или доли. „Кадрите, заснети от движещ се влак, понякога наричани „призрачна езда“ [“phantom rides”] – пише английският киноисторик Стивън Ботомър, – са едни от най-популярните в периода на ранното кино. Този вид снимки се осъществяват посредством камера, която операторът поставя в предната част на влака, понякога върху самата скара на локомотива или върху специално конструирана платформа. Нобъл използва този прием при заснемането на няколко впечатляващи пейзажа, пътувайки по железопътната линия, прекосяваща Андите“<sup>13</sup>.

Оказва се, че Нобъл дълги години е прибягвал до този способ, който не е нов, но е изключително ефектен и зрелищен. Дали той го е приложил за пръв път в своята кариера тъкмо в Търновската клисура? Ако е било така, излиза, че именно в България той е натрупал опит в „призрачната езда“, който впоследствие му е помогнал и в Южна Америка.

<sup>13</sup> **Bottomore, S.** ‘From Theatre Manager to Globetrotting Cameraman: The Strange Career of Charles Rider Noble (1854 – 1914).’ – Film History, Vol. 24, № 3, 2012, p. 291.

За качествата на „търновския“ филм, а и за потенциала му да предизвика интерес сред публиката, говори фактът, че в същия каталог той бива включен – под същия номер, със същия метраж, но под леко попроменено заглавие в тематичния раздел „Романтиката на железницата“, изграден от кинокадри, заснети по целия свят и показващи влакове, локомотиви, гари, тунели, мостове, плетеници от стоманени релси... „Търново е едно от най-живописните сурови места на континента, разположено сред планинската твърд на Балканите – уверява анотацията на „С влак през Търновския пролом“ (“Railroading through the Pass of Tirnova, Bulgaria”, № 1358). – По-рано градът е бил седалище на българското правителство, а сега е предопределен да се превърне в едно от местата за поклонение на туристите, които непрекъснато търсят преживявания сред нова обстановка. Такава те ще намерят в Търново, оставащ засега скрит в „дивата“ Европа“<sup>14</sup>.

265

- 1348 ... **RAILWAY COLLISION AND RESCUE OF WOUNDED**  
This picture includes a splendid view of the same accident as in 1345, after which is shown the work of the Red Cross Society in rescuing and tending the wounded. Full of action throughout and of splendid photographic quality. **275 feet**
- 1349 ... **THE FIRST ELECTRIC TRAIN ON THE GREAT WESTERN RAILWAY**  
Showing the first Electric Train leaving Paddington Station on one of the electrically equipped branch lines of the G.W.R. **80 feet**
- 1350 ... **AROUND THE PADDINGTON ENGINE YARD**  
Scores of trains and switching engines constantly in view, some leaving the Station, others shunting, being turned on revolving platform, Trains arriving, being coaled, &c.  
A typical picture of a busy corner of the Railway World. **175 feet**
- 1358 ... **RAILROADING THROUGH THE PASS OF TIRNOVA, BULGARIA**  
Tirnova is one of the most ruggedly picturesque spots on the Continent, lying amidst the mountain fastnesses of the Balkans. The town was formerly the seat of the Bulgarian Government, and is destined to become one of the places of pilgrimage of tourists who are constantly in search of experiences amidst novel surroundings. These they will find at Tirnova, hidden away in "savage Europe." **200 feet**
- 1428 ... **THROUGH CONWAY ON THE NORTH-WESTERN**  
*Panorama of the London and North-Western Line, from Colwyn Bay to Conway.*  
This picture, taken from the front of a special train starting from the well-known holiday resort, Colwyn Bay, gives a unique experience of passing through a large junction station at full speed; just as the train passes through the Junction, the "Llandudno Express" is seen coming to a stand in the Station. Leaving Llandudno on the right, the line takes us over the estuary of the River Conway, and a beautiful panoramic view of Conway Castle comes into the scene. This ancient castle, built by Edward I., still retains its medieval walls and battlements, and the Conway Station, through which the special train passes, has been built in complete harmony with its historic surroundings. A beautiful picture of a beautiful place! **200 feet.**

„С влак през Търновския пролом“  
заема достойно място  
сред железопътните кинокадри,  
заснети по целия свят

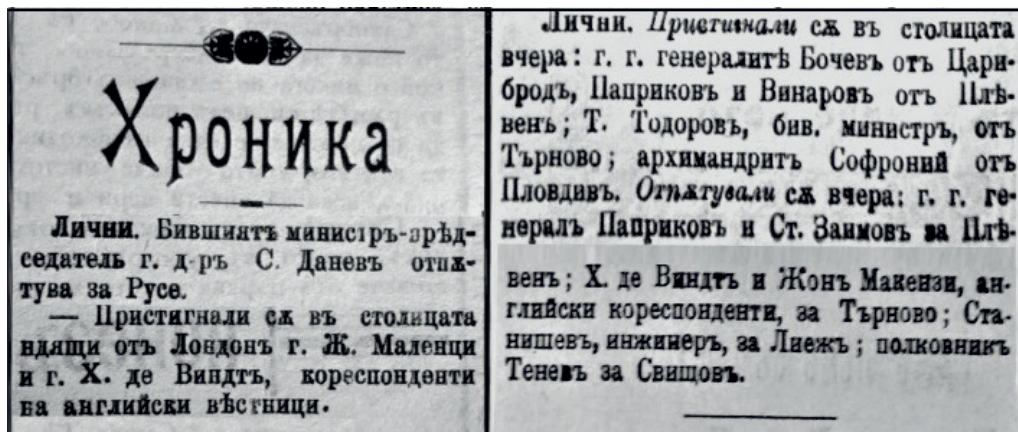
### През Дивата Европа

В ранната пролет на 1905 двама британци прекосяват Балканския полуостров – от Триест (тогава в Австро-Унгария) до Яш (Румъния), пребивавайки в шест държави (според меродавния днес географски атлас): Черна гора, Хърватска, Босна и Херцеговина, Сърбия, България и Румъния. Единият е англичанинът Хари Уилс Даръл де Уинд (1856 – 1933) – журналист, писател и „безразсъдно смел“ околосветски пътешественик. Другият е шотландският кинооператор Джон Маккензи (1861 – 1944). Организацията и финансирането на тяхната „експедиция“ биват осигурени от Чарлс Ърбан. От 21 – 22 до 25 – 26

<sup>14</sup> Revised List of High-class Original Copyrighted Bioscope Films. The Charles Urban Trading Co., Ltd. Catalogue. London, February 1905, p. 265.



март 1905 тандемът престоива в полите на Витоша – информация, съхранена върху страниците на софийския всекидневник „Ден“<sup>15</sup> („независим обществен лист“), който на 27 март известява: „Отпътували съ вчера: Х. де Виндт и Жон Макензи, английски кореспонденти, за *Търново*“<sup>16</sup>.



*Информацията във в. „Ден“ помага да се проследи пътя на Хари де Уинд и Джон Маккензи през България*

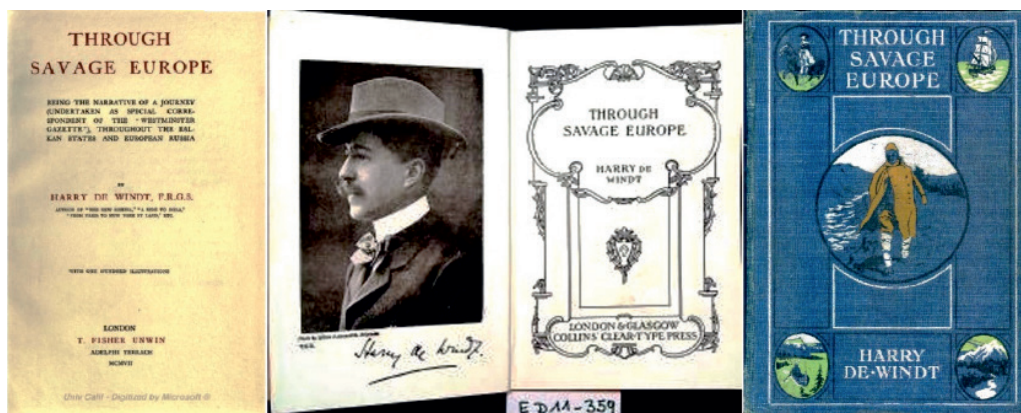
На 6/19 октомври 1905, четвъртък, Хари де Уинд гостува в Британското кралско научно дружество, пред чиято елитна аудитория изнася лекция на тема „През Русия и Балканите“. Събитието бива отразено от флагмана на световната преса – лондонския в. „Таймс“, който свидетелства, че увлекателният разказ на пътешественика е бил онагледен както с „наистина превъзходни фотографии“, „много от които правени лично от г-н Де Уинд“, така и от „анимирани картини [филми], за чието заснемане е отговарял г-н Маккензи от „Импириъл Биоскоп Къмпани“<sup>17</sup>. Така, половин година след приключването на „експедицията“, излиза най-вече името на анонимния до този момент кинооператор, не само придружавал Де Уинд на Балканите, но и снимал там филми. Проектирани в Британското кралско научно дружество от някой си г-н У. Ф. Джурай (Mr. W. F. Jury). Данните дават основание този сеанс да се приеме за официалната премиера на хроникално-документалните филми, заснети от Джон Маккензи по нашите земи.

В началото на 1907 излиза от печат книгата „През Дивата Европа“ (Windt 1907), в която Хари де Уинд споделя своите впечатления от пътуването. Две от нейните двадесет глави – „Смутна земя“ (“The Land of Unrest” – XV) и „Плевен и проходът Шипка“ (“Plevna and the Shipka Pass” – XVI), са посветени на България. У нас авторът заснема лично и 19 от 100-те фотографии, с които илюстрира своя пътепис.

<sup>15</sup> Лични. Хроника. – Ден, г. II, № 449, 23.III.1905, с. 3; № 453, 27.III.1905, с. 3.

<sup>16</sup> Хроника. Лични. – Ден, г. II, № 453, 27.III.1905, с. 3.

<sup>17</sup> Mr. De Windt's Travels. – The Times, 21.X.1905, p. 4.



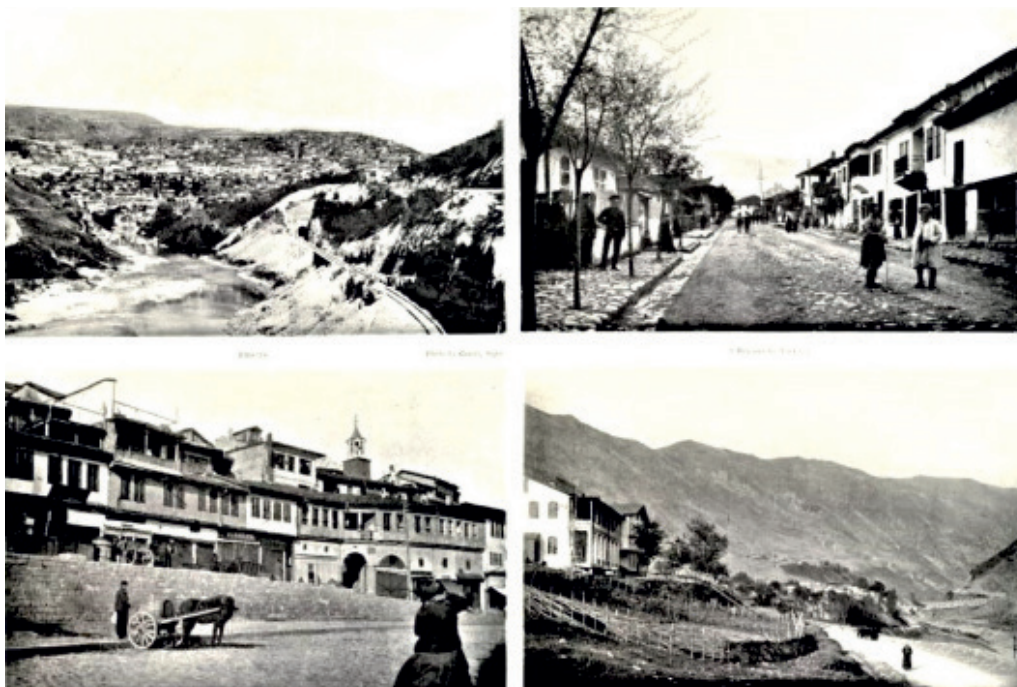
Две корици, заглавна страница и фронтиспис на книгата „През Дивата Европа“ (1907)

## В Търново

Две от тях са направени във Велико Търново, където двамата британци пристигат от Плевен. „По залез най-накрая влизаме в древната столица на българските царе – без съмнение едно от най-живописните и интересни места в Европа – свидетелства Хари де Уинд в „През Дивата Европа“. – *Сравнително добре съм запознат с три четвърти от земното кълбо и мога чистосърдечно да заявя, че никой град не ме е впечатлявал така от пръв поглед както Търново*“ (Windt 1907: 228).

В старопрестолния град (с 12 100 жители по това време) пътешествениците се настаняват в хотел „Роял“ – хан, оказал се „абсолютен шампион по мръсотия“, „гъмжащ от плъхове“, а и от „любопитни“ джентълмени в селски носии, които опитват да претършуват багажа на британците. „И тук, както и в София – продължава пътеписа си Де Уинд, – след здрачаване почти няма какво да се прави, ето защо трапезарията на „Роял“ стана любимото ни вечерно местенце. Тя представляваше продълговато, безрадостно помещение, слабо осветено от керосинови лампи, където хората се срещат, за да обсъдят събитията от деня и послушат скрибуцането на сякаш болния от астма грамофон [...] В персийските джхани [странноприемници] ме хранеха несравнимо по-добре от „Хотел Роял“, а на всичкото отгоре за сметката, която платих тук, можех да изкарам цял ден всред пълен разкош в хотел „Риц“.

За двата дни, прекарани в Търново, пришълците успяват да разгледат неговите забележителности: историческия православен храм „Св. Четиридесет мъченици“, Митрополитската църква „Св. апостоли Петър и Павел“, да прекосят буйната Янтра по „новия железен мост, издигащ се над реката на главозамайваща височина“, изхождат сокаците и чаршията, наслаждават се на „определени миризми, които нямат нищо общо с изтънчените арабски аромати“ (Windt 1907: 229).



*С две фотографии от Търново (вляво) и с две от региона Хари де Уинд илюстрира книгата си „През Дивата Европа“*

Тези разходки раждат няколко фотографии, две от които Де Уинд използва за илюстриране на книгата си – великолепната панорама „Търново“ (с. 232) и „Улица в Търново“ (с. 234). Преди тях обаче са „вмъкнати“ два фотоса – „Български пейзаж“ (с. 228) и „Българско село“ (с. 230), заснети на неидентифицирани места, през които гостите от мъгливия Албион навярно са минали по време на пътуването си от Плевен до Търново. Две селища, разположени по-скоро около Търново, за което свидетелства заобикалящия ги планински пейзаж.

#### **1907: Поредният каталог на „Чарлс Ърбан Трейдинг Къмпани“**

Джон Маккензи също си свършва работата в Търново, оставяйки след себе си целулоидно-биоскопична диря, която може да бъде проследена в поредната рекламна брошура на Ърбановата компания. И по-специално в „Притурка № 200“, която се появява на бял свят в края на 1907 – две години и половина след завръщането на кинооператора от „рискованата експедиция на Балканите“. От поместената в каталога (между с. 2 и с. 20) специализирана информация става ясно, че заснетите от шотландеца през пролетта на 1905 из различни места на Балканския полуостров кинокадри впоследствие са били обединени (по регионален признак) в монтажни филми, включени, от своя страна, в обособения с чисто търговска цел раздел „През балканските държави“ („Across the Balkan States“). Този титул бива съпроводен от три под-



заглавия: „Уникални зрими записи от „Експедицията на Ърбан Биоскоп“. Из Далмация, Черна гора, Херцеговина, Босна, [наименованието на Сърбия е пропуснато], България и Румъния. Под режисурата и ръководството на г-н Хари де Уинд, виден пътешественик“<sup>18</sup>. Грандиозността на начинанието и най-вече на неговия краен продукт (дължината и времетраенето на филмите са наистина колосални според тогавашните стандарти) провокира раждането на въведение, от което се узнават мотивите за създаването на „сериала“, състоящ се от осем филма: „Румъния: нейните граждани и войници“, „Херцеговина, Босна и Далмация“, „Черна гора и Албанските Алпи“, „Живот и изгледи от Сърбия“, „Македония и въстаниците“, „България и нейните жители“, „Българската пехота“ и „Българската кавалерия и артилерия“. Не без патриотична гордост ще подчертая, че четири от тях са заснети в България, като общият им метраж е 2165 фута (660 м., 36 мин.), докато за всички останали пет държави той е 1915 фута (580 м, 32 мин.).

Към анотацията на „България и нейните жители“ също бива лепната уводна част, озаглавена „Основни епизоди“: „Възхитителни, разнообразни, оригинални и необикновени, тези епизоди представят българския бит и характер – на улицата, на пазара, в градовете и провинцията; това са гледки към невероятната природна красота на планини, долини и клисури; портрети на различни типове женска хубост; изгледи на прелестно украсени облекла и национални носии. Следите от неотдавна отминалите нецивилизовани времена се съчетават романтично със символите на днешния прогрес. *Панорамите от Търново* [Tirnova] са последвани от впечатляващи сцени, проследяващи пътя на железницата през диви и непознати места. Всичко това изгражда една удивителна реалност и събужда жив интерес, който ще заплени зрителите по целия свят“.

Следва „Подредба на изгледите“ – изброяването на 18-те епизода, изграждащи филма „България и нейните жители“: „1. Панорама на Търново, която показва къщите [на града], изглеждащи като Ноевия ковчег“. Очевидно авторът на анотацията (Хари де Уинд най-вероятно) е имал предвид „струпуването“ на сградите една върху друга, което той асоциира с библейския плавателен съд. Последните три сегмента също са „търновски“: „16. Пътуване по железопътна линия, прекосяваща България. Величествени гледки на планини, потоци, могъщи скали, зелени долини, буйни реки и смълчани клисури. 17. Железопътна панорама на долината и пролома преди Търново [Tirnova], разкриваща чудната гледка към приближаващия се живописно разположен град. 18. Търново, древната и историческата столица на България, с красивия мост, простиращ се над реката. Разположен във формата на конска подкова, с къщи, построени терасовидно една над друга, градът се извисява на стотици футове – от речното корито до най-горните части на планинския склон“<sup>19</sup>.

<sup>18</sup> The Charles Urban Trading Co., Ltd. Catalogue. Supplement № 200. New Urban-Eclipse Films. London, 1907 – 1908, p. 2.

<sup>19</sup> The Charles Urban Trading Co., Ltd. Catalogue. Supplement № 200. New Urban-Eclipse Films. London, 1907–1908, p. 13–14



## "Bulgaria and its Citizens."

### GENERAL SCENES.

Delightful, varied, novel, unusual, these Scenes of Bulgarian Life and character, in street, market, town and country; these views of Nature's beauties of mountain, valley and gorge; types of feminine beauty charmingly ornamented and picturesquely clad; traces of comparatively recent un-civilised conditions blending romantically with present-day civilisation; quaint customs by ages established jostling with modern methods; panoramas of Tirnova following fascinating scenes of railway travel through wilds little known—all these form a sum of wonderful actuality and entralling interest which will captivate the audiences of the world.

#### Order of Pictures:

1. **Panorama outside Tirnova**, showing the Noah's Ark appearance of the houses.
2. **The Grain Traffic of Bulgaria.** Large quantities of grain are shipped from the Balkan States to other parts of the world, and this panorama, taken from the side of a ship, shows the quaint old Turkish town and quays of Bulgaria, with huge stacks of grain awaiting shipment.
3. **Loading grain for export at Bulgaria**, one of two ports owned by Bulgaria. This picture illustrates the method of loading grain—Turkish labour being chiefly employed. The sacks are removed from the vast piles, run along the gangways, and their contents shot into the hold of the waiting vessel.
4. **Bulgarian Home Life.** Tobacco leaf in long strings being shaken by a farmer and his sons during the process of drying. Other members of the family are engaged in carding and spinning wool, etc.



No. 1993. Railway Station, Kriva Palanka, Serbia.

5. **A quaint procession of children at Drenova.** Once a year, in this old Turkish town, the children are taken in procession to Schipka Pass for a lesson in forestry—tree planting. The march of several hundreds of juveniles through the crooked streets is most interestingly depicted, each child equipped with a spade and carrying a young tree.

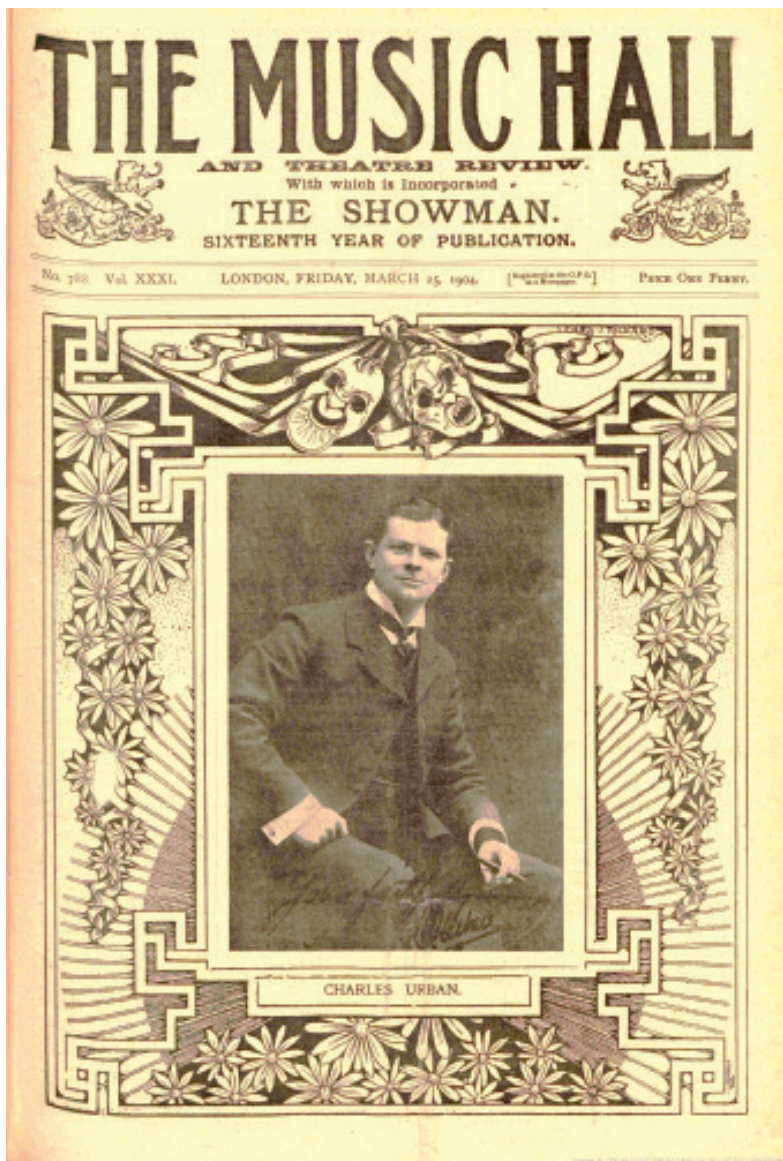
6. **Ascent of the Schipka Pass.** A village at the foot of the Pass. Bulgarian children, wearing several suits of clothes as a protection against the storm of this stormy region, and members of the police force which guards the approaches, form a delightful picture of out-of-the-way peasant and official life.
7. **Refugees at Samokovo**, an important post near the Turkish frontier. Monks leaving church after prayer. Exiles who have fled from Macedonia to escape from Turkish oppression are shown in great numbers. These poor refugees have travelled far and endured many hardships by the way, and are cared for by the monks at Samokovo. A pathetic picture.
8. **Market scenes in Sofia**, the present capital of Bulgaria. Deeply interesting views of the markets and their wares, the native buyers and the beasts of burden.
9. **"Otto of Roses"**—Harvesting blossoms in the Kazaulak Valley. Bulgarian peasant girls, picturesquely clad, leave home for the harvest fields.
10. **The fair harvesters at work**—a sweet occupation. Bulgarian beauties fill their huge baskets of fragrant roses, which are carried thence to the distillery, to be converted into the celebrated perfume.
11. **The streets and traffic of Sofia.** Various laden bullock wagons are drawn in ludicrous manner through the tortuous streets, presents lounge and gaze with stolid demourour at the camera; nobody seems to hurry, and nothing seems worth while.
12. **Gabrova**—the most Turkish of any Bulgarian town now remaining. Scenes in the market place depict the natives buying, selling and bartering, with, if possible, more than Turkish indifference.
13. **Leather tanners at work** in the river at Gabrova.
14. **Procession of the Greek Church.** Strange to Western eyes are the robes and hats of the bearded priests and other dignitaries, while the varied costumes of women, girls, children, soldiers and sailors lend a pleasant variety to the scene.
15. **A bevy of Bulgarian Beauties** in picturesque gala attire.
16. **Railway Run through Bulgaria.** Sublime scenes of mountains, streams, mighty peaks, verdant valleys, tumultuous rivers and silent gorges.
17. **Railway panorama through the Valley and Pass of Tirnova**, showing the wonderful approach to the picturesquely-disposed town.
18. **Tirnova**, the ancient and historic capital of Bulgaria, with the beautiful bridge spanning the river. Built in the shape of a horse shoe, the town rises in tier above tier of houses from the river bed to a height of many hundreds of feet on the mountain side.

No. 1997. Code "Bulgaria." Length 500 feet. Price \$15 4s. 6d.

Разделът „България и нейните жители“ в каталога на ЧБТК от 1907

Търново очевидно е впечатлил не само Хари де Уинд, но и Джон Маккензи. Наименованието на града се появява още в уводните изречения, посветени на „България и нейните жители“. Четири от 18-те сегмента на филма са „търновски“, а на една от търновските панорами дори е отредена ролята на начален, въвеждащ епизод. Идентичността на съдържанията на Сегмент № 17 и „Железопътна панорама на Търновския пролом“ на Чарлс Нобъл не бива да смущава – половината от кадрите в „България и нейните жители“ (1907) са заснети от англичанина през 1903 и 1904. „Македония и въстаниците“ (1907) също започва със сегмент (№ 1), заснет по същия динамичен начин: „1. Входът към Балканите [Balkans]. Величествени панорамни гледки, заснети от

движещ се влак. Красиви сцени от безлюдната клисура, през която „Ориент Експрес“ навлиза в Балканите – гористи планини и долини, река и възвисяващ се [покрай нея] терен, чести криволичения [на железния път], разкриващи все нови и нови гледки от снежния пейзаж“<sup>20</sup>.



*Ликът на Чарлс Ърбан върху корицата на МНТР –  
доказателство за неговата популярност*

<sup>20</sup> The Charles Urban Trading Co., Ltd. Catalogue. Supplement № 200. New Urban-Eclipse Films. London, 1907 – 1908, p. 10

За съжаление, от този текст не се разбира дали става дума за навлизане в Балканския полуостров, Балкана (Стара планина) или изобщо в някаква планина (балкан). Ясно е само, че „Ориент Експрес“ не минава през Търново – факт, който навежда на мисълта, че в случая вероятно не става дума за търновските панорами, а за кадри, реализирани извън България. От Джон Маккензи, който е бил наясно с приема травелинг. Ето защо не бива да се изключва възможността панорамите на Търновското дефиле да са били две – едната дело на Нобъл (през 1904), другата на Маккензи (през 1905). Заснетото от тях е било собственост на ЧБТК и затова вмъкването на част от „**Железопътна панорама на Търновския пролом**“ (200 фута) в „**България и нейните жители**“ (800 фута общо) не е противоречало нито на постулатите, отнасящи се за авторското право, нито на морално-етичните норми.

Заглавията на споменатите осем филма (ведно с търновските епизоди в тях) фигурират и в каталога на ЧБТК от август 1909, включени в раздел, именуван този път „**Балкански страни**“ (“Balkan Countries”)<sup>21</sup>. Всъщност за първи път вкупом те се появяват на 11.X.1907, когато специализираното лондонско списание “The Music Hall and Theatre Review” (МНТР) анонсира поредицата „**През Балканите**“ (“Across the Balkans”)<sup>22</sup>. Междувременно „осморката“ бива обявена както в театралния седмичен вестник „Ера“ (1838 – 1939), така и в рубриката „Най-новата продукция“ на специализираното лондонско издание “Kinematograph and Lantern Weekly” (KLW). И то в четири поредни негови броя – от 17 октомври до 7 ноември 1907. Някъде по това време излиза от печат и споменатата „Притурка № 200“.

### **Независимостта**

На 22 септември/5 октомври 1908 във Велико Търново васалното княжество България прогласява своята независимост. Събитието, превърнало се тутакси в световната „политическа сензация на седмицата“, връхлита ненадейно английските илюстрирани периодични издания. Макар и да реагират светкавично, огласявайки и коментирайки „обявяването на България за независимо царство“, става очевидно, че техните редакции не разполагат с актуален визуален материал, с който да „покрият“ прииждащите от родината ни вести. Ярък пример за това е броят на популярния лондонски илюстриран седмичен вестник „График“ от 10 октомври, чието приложение бива изцяло посветено на злободневната тема. Неговите четири страници са изпълнени както от статията „Драматичният ход на България. Пейзажи и типажи от „Прусия на Балканите“, така и от онагледяващите я карта на полуострова и 16 фотографии. Една от тях е „Улица в Търново“, вече спомената като илюс-

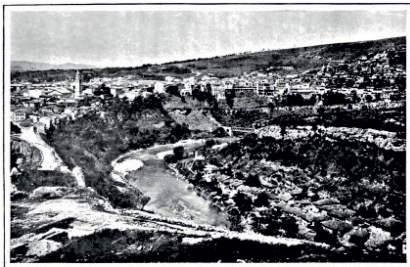
<sup>21</sup> Kinematographic Film Subjects. Urban, Eclipse, Radios. Charles Urban Trading Co., Ltd., 89 – 91. Wardour St., London, W., August 1909, p. 255 – 262.

<sup>22</sup> Cinematograph Notes. – The Music Hall and Theatre Review, Vol. XXXVIII, № 973, 11.X.1907, p. 250.



трация от книгата „През Дивата Европа“, „прекопирана“ от „График“, но вече под титула „Пазарът в Търново, старинната столица, където Фердинанд Български се обяви за независим цар“<sup>23</sup>.

На същата дата, ала в „Илюстрейтид Лондон Нюз“ (ИЛН) – „първото в света илюстрировано седмично списание“, се появява част от същата фотография – изрязана, овално рамкирана и наименувана този път „Мястото на обявяването на независимостта на България: На пазара, Търново“. Непосредствено над нея (вдясно) пък бива поставена непубликуваната дотогава панорамна снимка „Мястото на обявяването на независимостта на България: Търново, старинната столица на България“. Оказва се, че цялата с. 495 на седмичното издание, озаглавена „Облакът на войната над Близкия Изток: Сцени от прокламацията на независимостта на България и други илюстрации, свързани с кризата“<sup>24</sup>, е посветена на актуалната тема. За да я визуализира, списанието използва две рисунки и четири фотографии, за които добросъвестно бива посочено, че са „на Де Уинд за Ърбановата компания“. Става ясно, че и управата на ИЛН (също като тази на „График“) не е разполагала с актуален изобразителен материал, но в желанието си да реагира скоростно на събитието, а и да изпревари конкуренцията, е прибегнала до употребата на снимки, направени от Де Уинд преди три години (че и малко повече). Става ясно, че през 1905 покрай хълмовете Царевец и Трапезица той е осъществил втора фотопанорама – „Търново, старинната столица на България“, която през 1908 „мигрира“ върху с. 495 на ИЛН, а през 1913 (под същото наименование) върху с. 250 на книгата „Цар Фердинанд и неговият народ“ от Джон Макдоналд (MacDonald 1913: 250).



THE QUAIN CITY OF TIRNOVO.



MONASTERY OF THE TRANSFIGURATION.

*„Старинният град Търново“  
и „Преображенският манастир“ –  
две илюстрации от книгата  
„Картини от Балканите“  
на Джон Фостър Фрейзър*

<sup>23</sup> Supplement. – The Graphic, Vol. LXXVIII, № 2028, 10.X.1908, p. 1 – 4.

<sup>24</sup> The Illustrated London News, Vol. CXXXIII, № 3625, 10.X.1908, p. 495.



През лятото на 1905 градът бива посетен и от шотландския писател, журналист, пътешественик и колоездач сър Джон Фостър Фрейзър (1868 – 1936), който му посвещава част от книгата си „Картини от Балканите“ (1906) – цялата глава VII, озаглавена „Късче от стара България“ (Fraser 1906: 77 – 86). Охарактеризирайки Търново като „живописен, романтичен и сънен“ (Fraser 1906: 77), Фрейзър споменава тесните улички, крепостните стени, въздигащи се над висещата се река (Янтра), примитивния хан, който е принуден да обитава, две от църквите – „Св. Четиридесет мъченици“ и „Св. апостоли Петър и Павел“... По време на престоя си в средновековната ни престолнина шотландецът заснема fotografia „Старинният град Търново“, която включва в книгата (с. 80), а с посестримата ѝ „Преображенският манастир“ (с. 84) илюстрира отскачането си до едноименна монашеска обител. На снимката ясно се вижда прочутият стенопис „Колелото на живота“ на Захари Зограф...

### Търново върху киноекраните на Великобритания

Отзвукът от дръзкия политически акт на българското правителство стига и до ушите на британските филморазпространители. На 9 октомври 1908 МНТР отпечатва в рубриката си „Кинематограф“ следното съобщение: „Във вторник вечерта [6.X.1908], веднага след обявяването на независимостта на България, г-н Чарлс Ърбан, със съгласието на г-н Алфред Бът<sup>25</sup>, добави към прекрасната „Ърбанора“ – филмовата част от програмата на театър „Палас“, една великолепа и изключителна поредица от анимирани картини, снимани в протекание на месеци и показващи Българската армия по време на полеви учения [...] Особено актуални са зрелищните кадри, показващи български и турски гранични постове, охраняващи разделителната линия между двете държавни територии, както и цялостната панорама на древната [средновековната] столица Търново“<sup>26</sup>. На следващия ден „Ера“ отпечатва идентичен текст<sup>27</sup>.

Редом с това обявление се ширват рекламни карета, които също предлагат информация за повода, провокирал появата върху екрана на споменатите „зрелищни кадри“, но и представят по-подробно тази „поредица от анимирани картини“. Пръв повлича крак „Сцена“ (1880 – 2007) – „най-тиражираното от всички драматични и музикални списания“, което на 8 октомври анонсира цели четири „балкански“ филма, три от които се оказват заснети в България, а един – в Търново: „**ТЪРНОВО: ДРЕВНАТА СТОЛИЦА НА БЪЛГАРИЯ**. Провъзгласяването на новата династия – Всяко дърво и всеки камък са идеалният дом на романтиката и фантазията, декорът за рицарството и сблъскващите се доспехи – По-средновековен от Ротенбург [град в Германия, съхранил старинната си архитектура], като че ли изровен от заек лабиринт от страни

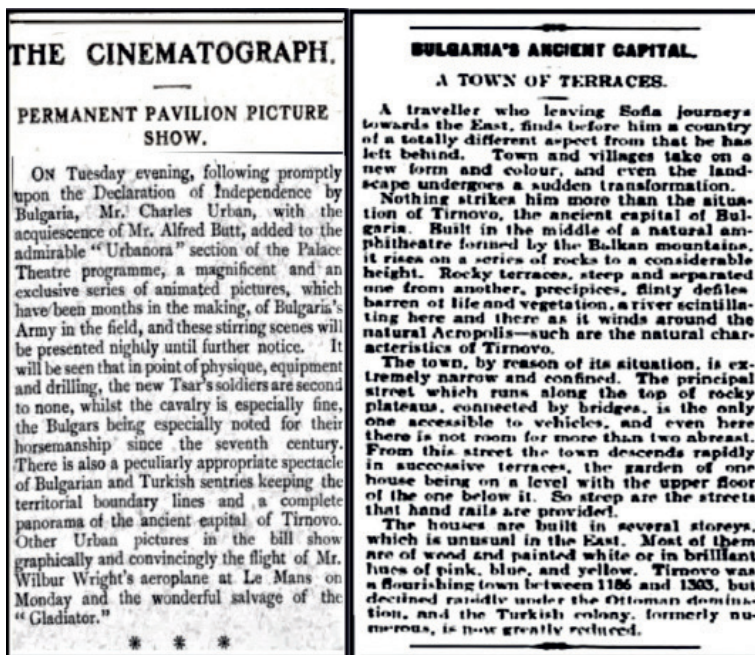
<sup>25</sup> Сър Алфред Бът (1878 – 1962) – британски театрален импресарио, който в периода 1904 – 1918 е мениджър на лондонския театър „Палас“ (The Palace Theatre) – популярен мюзикхол на площад „Кеймбридж“.

<sup>26</sup> The Cinematograph. Permanent Pavilion Picture Show. – The Music Hall and Theatre Review, Vol. XL, № 1025, 9.X.1908, p. 230.

<sup>27</sup> Variety Gossip. – The Era, Vol. 72, № 3655, 10.X.1908, p. 22.

къщи, живописно струпани връз варовиков кратер, чиято връхна точка е крепостта, излъчваща усещането за непревземаемост; всичко това е предложено от всеобхватни панорамни кинокадри, заснети от влак, движещ се през Търновския пролом. № 2276. Код „Столица“. Дължина 200 фута<sup>28</sup>.

Този текст, оформен по същия начин, се появява на другия ден в МНТР<sup>29</sup>, а на по-следващия и в „Ера“, където обаче четирите заглавия – „Българската армия на полеви учения“, „Търново: Древната столица на България“ („Tirnova: The Ancient Capital of Bulgaria“), „Обичайни изгледи от България“ и „Херцеговина, Босна и Далмация“ – са представени под общ титул – „Източната криза“<sup>30</sup>. Освен това вестникът предлага (в рубриката си „Филмови клюки“) допълнителна информация, озаглавена „Балканските страни и България“: „От известно време Ърбан Трейдинг Къмпани се зае с изработката на филми за балканските страни – съвсем нови, разбира се, които вече са завършени и готови за показ – и то в най-подходящия момент, когато очите на целия свят са вторачени върху случващото се в Близкия изток. Първият раздел се вглежда в живота на Българската армия и прави вълнуващ преглед на всички родове оръжия. Вторият [...] предлага панорамни гледки към Търново, древната столица на България“<sup>31</sup>.



*Велико Търново в британската преса*

<sup>28</sup> The Stage, № 1438, 8.X.1908, p. 31.

<sup>29</sup> The Music Hall and Theatre Review, Vol. XL, № 1025, 9.X.1908, p. 240.

<sup>30</sup> The Era, Vol. 72, № 3655, 10.X.1908, p. 35.

<sup>31</sup> Film Gossip. The Balkan States and Bulgaria. – The Era, Vol. 72, № 3655, 10.X.1908, p. 27.

В следващите броеве и на „Сцена“, и на МНТР, и на „Ера“ ЧЪТК също представя обширно рекламно каре, в което филмите от другия край на Европа са вече пет на брой – към досега известните четири бива добавен „Сърбия“ („Servia”), обединени в раздел, наименуван този път „Балканската криза“ („The Balkan Crisis”)<sup>32</sup>.

Дори от тези кратки рекламни текстове става ясно, че показването на филмите е провокирано от „обявяването на независимостта на България“, че те се появяват върху британския екран „в най-подходящия момент“ – „когато очите на целия свят са вторачени върху случващото се в Близкия изток“. От ЧЪТК уверяват, че става въпрос за „съвсем нови“ ленти. „Българските“ формално са такива – докато „Херцеговина, Босна и Далмация“ запазва същото заглавие, номер – 1993, код и дължина, огласени вече в „Притурка № 200“, „Българската армия на полеви учения“, „Търново: Древната столица на България“ и „Обичайни изгледи от България“ изобщо не се споменават в този каталог. Трите титлула се появяват за първи път в упоменатите лондонски периодични издания през първата половина на октомври 1908. Но техните нови заглавия, тяхната номерация (№ 2275, № 2276, № 2277) – нова в сравнение с вече известното от каталозите на ЧЪТК, не са индикация, че в случая иде реч за нови филми! Тъкмо обратното – най-„пресните“ кинокадри, от които те биват „сглобени“, са заснети преди 3 години и половина (от Джон Маккензи), докато преобладаващата част (дело на Чарлс Нобъл) са на петгодишна възраст!

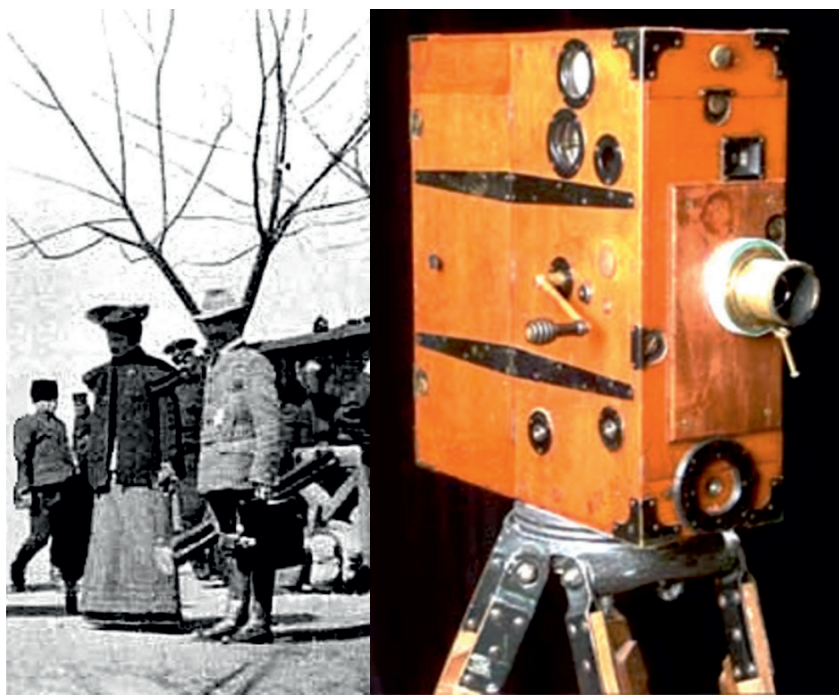
Още в началото на „Балканската криза“, започнала с „българската окупация на Източните железници“, бизнесменът Чарлс Ърбан осъзнава, че може незабавно да „илюстрира“ връхлетялото изневиделица събитие със свои филми, които от години прашасват върху рафтовете. Той добре знае, че неговите стари ленти нямат нищо общо със стачката в компанията „Източни железници“, огласяването на независимостта в Търново или анексирането на Босна и Херцеговина, ала съдържат железопътни епизоди, някои от които дори „заснети от влак“; живописни гледки към Търново, всеобхватни панорами както на града, така и на железопътната линия, прекосяваща Търновския пролом; движещи се изображения от Босна и Херцеговина... Тези кадри скоростно биват организирани в една „изключителна поредица от анимирани картини“, която бива ловко „пришита“ или „ашладисана“ към политическите сензации, обединени от печата в едно цяло, наречено „Балканската криза“.

Същата „пазарна“ логика, която през 1907 обединява заснетото от Нобъл през 1903 и 1904 с кадрите на Маккензи от 1905 в „България и нейните жители“ и „Македония и въстаниците“, „вдъхновява“ и сътворяването на

<sup>32</sup> The Stage, № 1439, 15.X.1908, p. 31; The Cinematograph. New Films of the Week. – The Music Hall and Theatre Review, Vol. XL, № 1026, 16.X.1908, p. 252, 256; The Morning Post, Year 136, № 42558, 16.X.1908, p. 6; The Era, Vol. 72, № 3656, 17.X.1908, p. 35.

трите филма, рекламирани през октомври 1908. В „Българската армия на полеви учения“ най-вероятно са се „ввели“ милитаристичните „Българската пехота“ (125 м.) и „Българската кавалерия и артилерия“ (126 м.). Докато „Търново: Древната столица на България“ ще да е бил изграден от сегментите № 1, 16, 17 и 18, изтръгнати от целулоидната плът на „България и нейните жители“. Възможно е да им е правил компания и Сегмент № 1 от „Македония и въстаниците“, нелокализиран, ала динамичен епизод, също заснет от движещ се влак („Ориент Експрес“)..

В този ред на мисли дълбоко съмнение буди твърдението на „Сцена“, че филмът „Търново: Древната столица на България“ действително е показвал „провъзгласяването на новата династия“. Тези кинокадри са били толкова правдиви и актуални (заснети на 22.IX.1908 във Велико Търново), колкото и фотографиите, представяни от ИЛН като „Сцени от прокламацията на независимостта на България“, ала реално осъществени от Де Уинд преди три години и половина...



*Операторът Джон Маккензи (1861 – 1944) и неговата кинокамера – марка „Биоскоп“, патентована от Чарлс Ърбан*

Търновските кинокадри продължават да развличат британеца и през 1909. Още в началото на годината в „Актвата зала“ на град Норич (Източна Англия) са прожектирани филми, показващи боксов мач, река Замбези и „Бъл-



гария и нейните жители“ (“Bulgaria and its Inhabitants”)<sup>33</sup> – според седмичното лондонско издание „Биоскоп“. След месец отново то информира своите читатели за „свещен концерт“, проведен в залата „Сейнт Джеймсис Хол“ в град Кингс Лин (Източна Англия), по време на който са били показани и филми, сред които **„България и нейните граждани“** (“Bulgaria and its Citizens”)<sup>34</sup>. През май в популярния лондонски мюзикхол „Улуич Хиподром“ е изнесена „атрактивна програма“, между отделните части на която са били прожектирани кратки филми. Един от тях, охарактеризиран като „интересен“, е показвал **„различни сцени от България“** (“various scenes in Bulgaria”)<sup>35</sup>.

Великобритания се оказва тясна за „нашенските“ филми и те тръгват по света. На 7.I.1909 „Биоскоп“ известява, че „великото шоу“ на Т. Дж. Уест се радва на „феноменален успех“ в австралийския град Мелбърн. Навярно защото в богатата програма от филми, които г-н Уест е предлагал на местните зрители, фигурира заглавието **„Гражданите и армията на България“** (“Bulgaria’s Citizens and Army”)<sup>36</sup>. Съдържанието му най-вероятно е представлявало „микс“ от **„България и нейните жители“** и **„Българската армия“**, стигнали, вървейки ръка за ръка, чак до Зеления континент!

### Търново по света

Рекламната кампания, подхваната през есента на 1908 от ЧЪТК в британския специализиран печат, дава резултат и бизнесът потръгва – не само на Острова, но и в „много европейски държави“ (Kosanović 2000: 134). Любопитен е фактът, че там трите „български“ филма – **„Българската армия на полеви учения“**, **„Търново: Древната столица на България“** и **„Обичайни изгледи от България“**, биват прожектирани винаги заедно. Като подбудител на техните покази местната преса не споменава директно случилото се в Търново, но то се подразбира. „Българската триада“ се появява във Франция само няколко дни след старта на хвалебствената офанзива в Англия. На 20 октомври парижкото сп. “Cine-Journal” (1908 – 1937) представя в рубриката си „Нови филми“ **„Търново, столица на България“** (“Tirnov (Capitale de la Bulgarie)”, 65 м., 3 мин. и 30 сек.)<sup>37</sup>. Родното стълпотворение достига своите висоти в следващия брой на авторитетния „седмичен орган на кинематографичната индустрия“, превърнал се само месец след раждането си (2/15.VIII.1908) в „глашатай“ на отрасъла (Abel 2005: 121), където на една и съща страница биват упоменати и трите заглавия<sup>38</sup>! Все филми, разпространявани и рекламирани от френската фирма „Еклипс“ („Затъмнение“) – регистрираната в Париж през август 1906 дъщерна фирма на Ърбан, ала произведени от ЧЪТК.

<sup>33</sup> Round the Provinces. – The Bioscope, № 117, 7.I.1909, p. 15.

<sup>34</sup> Items of Interest. – The Bioscope, № 123, 18.II.1909, p. 11.

<sup>35</sup> London Variety Theatres. – The Era, Vol. 72, № 3686, 15.V.1909, p. 18.

<sup>36</sup> Items of Interest. – The Bioscope, № 117, 7.I.1909, p. 7.

<sup>37</sup> Nouveautés cinématographiques. – Cine-Journal, г. I, № 10, 20.X.1908, с. 12.

<sup>38</sup> Nouveautés cinématographiques. – Cine-Journal, г. I, № 11, 27.X.1908, с. 12.

**Société générale des  
Cinematographes "ECLIPSE"**  
23, RUE DE LA MICHODIÈRE, PARIS

Mexico et ses environs,	108	Opération délicate (comique),	118
Perdu en mer,	180	L'Armée Bulgare,	190
Scènes et Types Bulgares,	95	Volage dans les Vosges,	150
Le Truc du Chef-d'œuvre,	135	Compagnie et Pierrefonds	90
L'aéroplane Wilbur Wright,	100	La course de Marathon à Londres,	115
Le forçat (diable),	99	Tirnovo (Capitale de la Bulgarie),	65

**Urban Film Subjects of the Moment. 4d. per ft. net.**

**MR. WILBUR WRIGHT'S AEROPLANE FLIGHTS AT LE MANS, FRANCE.**  
No. 2001. Length 100 ft. Price 100/-

**THE BULGARIAN ARMY IN THE FIELD.**  
No. 2002. Length 100 ft. Price 100/-

**GENERAL SCENES IN BULGARIA**  
No. 2003. Length 100 ft. Price 100/-

**SALVING OF THE "GLADIATOR."**  
No. 2004. Length 100 ft. Price 100/-

**URBANORA AT THE PALACE THEATRE, LONDON.**  
No. 2005. Length 100 ft. Price 100/-

**CHARLES URBAN TRADING COMPANY, Ltd.**  
Kinematograph Specialists and Film Publishers  
URBANORA HOUSE, WARDOUR STREET, LONDON, W.

**ECLIPSE**  
Kinomatographen- und Films-Fabrik  
**URBAN TRADING CO.**

Berlin SW. 68  
Wien VI.

**SENSATIONELL!!**  
**BULGARIEN!!**  
EINE BILDER-SERIE.

Die Bulgarische Armee, 192 m  
Land und Leute in Bulgarien, 100 m  
Die Krönungsstadt Tirnowo, 65 m

**Wilbur Wright und seine Flug-Maschine**  
Länge 100 m

**Der Kugelläufer**  
Länge 100 m

**Ende gut, alles gut.**  
Länge 100 m

**Am Como-See**  
Länge 100 m

**Compagnie und Umgebung**  
Länge 100 m

*„Търново, столица на България“ бива рекламиран в парижкото сп. "Cine-Journal", лондонския в. „Era“ и дюселдорфското сп. „Кинематограф“*

На 14.X.1908 излизащото в Дюселдорф списание „Кинематограф“ отпечатва върху цяла своя страница рекламна каре на „Еклипс“. Гвоздеят сред представяните заглавия се оказва една „поредица от картини“, охарактеризирана като „сензационна програма“, озаглавена „България“ и оказала се „трисерийна“: „Българската армия“ („Die Bulgarische Armee“), „Земята и хората на България“ („Land und Leute in Bulgarien“) и „Престолният град Търново“ („Die Krönungsstadt Tirnowo“, 65 м.)<sup>39</sup>. Идентична реклама „Кинематограф“ публикува и в следващия си брой<sup>40</sup>, където заглавието „България“ бива придружено от двукратно изписаното възклицание „Сензационен!!“. Немското прокатно заглавие на третия филм би могло да се преведе буквално и като „Търново, градът на коронацията“ – маркетингов прием, който актуализира съдържанието на репортажа (с цел да провокира интереса на аудиторията) и повежда (подвежда) мисълта към наскоро състоялия се политически акт. „Триадата“, шеста из кината в Германия поне до края на годината. За това свидетелства авторитетният сайт “The German Early Cinema Database”

<sup>39</sup> Der Kinematograph, № 94, 14.X.1908, с. 2

<sup>40</sup> Der Kinematograph, № 95, 21.X.1908, с. 2

(GECDB), където филмите фигурират под № 2186<sup>41</sup>, № 8356<sup>42</sup> и № 8193<sup>43</sup>. Според информацията в него трите кинохроники са огласени (най-вероятно еднократно и вкупом) в изданието „Kostüme, Kulissen“ (№ 1230, 1908).

### Завръщане у дома

Някои от изброените заглавия достигат и до българския екран, могат да се завърнат „у дома“... На 7.I.1909, Ивановден, софийският всекидневен независим вестник „Реч“ (1908 – 1913) известява: „Театър Аполо, срещу баните, притежава един много добър кинематограф, гдето се стича ежедневно твърде отбрана публика, да гледа картините. Тук се вижда: **прогласяване царството в Търново** и тържественото влизане на царя в столицата. Няколко снимки от софийския петъчен пазар, от с. Княжево, и от околностите на София са твърде интересни. Начало на преставленията е 9 часа“<sup>44</sup>. В случая, за съжаление, става дума за репортажа на „Патè фрер“ „**Влизането в София на принц Фердинанд, цар на България, на 12 октомври**“ („Entrée à Sofia du Prince Ferdinand Tsar de Bulgarie le 12 Octobre“ (Bousquet 1993: 131), уловил само втората част от празненствата, последвали обявяването на Независимостта – тържественото и победоносно завръщане на владетеля в София на 29 септември 1908...



<sup>41</sup> Die Bulgarische Armee (1908). GECDB – <http://www.earlycinema.uni-koeln.de/films/view/2186> (23.III.2016).

<sup>42</sup> Land und Leute in Bulgarien (1908). GECDB – <http://www.earlycinema.uni-koeln.de/films/view/8356> (23.III.2016).

<sup>43</sup> Die Krönungsstadt Tirnowo (1908). GECDB – <http://www.earlycinema.uni-koeln.de/films/view/8193> (23.III.2016).

<sup>44</sup> Театър Аполо. – Реч, г. III, № 506, 7.I.1909, с. 3.



*Кинокадри от Търново изграждат началната част на хрониката „Макензеновият победен мариш през Добруджа“ (1916), която продължава традицията, завещана от Чарлс Нобъл и Джон Маккензи*

#### ЛИТЕРАТУРА // BIBLIOGRAPHY

**Abel 2005:** Abel, Richard. *Encyclopedia of Early Cinema*. London – New York: Routledge – Taylor & Francis Group.

**Bousquet 1993:** Bousquet, Henri. *Catalogue Pathé des années 1896 à 1914*. Vol. II (1907 – 1909).

**Fraser 1906:** Fraser, John Foster. *Pictures from the Balkans*. London: Cassell & Co.

**Kosanović 2000:** Kosanović, Dejan. *Leksikon pionira filma i filmskih stvaralaca na tlu jugoslovenskih zemalja 1896 – 1945*. Beograd: Institut za film, Jugoslovenska kinoteka, Feniks film.

**MacDonald 1913:** MacDonald, John. *Czar Ferdinand and His People*. London: T. C. & E. C. Jack.

**Windt 1907:** Windt, Harry de. *Through Savage Europe*. London: T. Fisher Unwin, Adelphi Terrace.